

ՀԱՅՈՑ ԳՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆՅԻ

Ն Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

Մօտ օրերս լուս տեսաւ պ. Իսահակ Յարութիւնեանցի «Հալոց գիրը» վերնագրով աշխատութիւնը, որ պատկած է Սահակ-Մեսրոպեան մրցանակաբաշխութեան ամբողջ մրցանակով 1888 թւին:

Գիրքը բաղկացած է չորս հարիւր երեսից միջակ գիրքով և բաժանւած երկու մասի: Առաջին մասումը խօսում է նշանագրերի և տառերի զարդացման մասին ընդհանուրն ի նկատի առած, երկրորդ մասում իր ասելիքն ամփոփում հալոց գրերի վրայ: Չը նպած նիւթի գիտական բնագործիւն կաշկացւում է ամենամեծ հետաքրքրութեամբ ու սիրով և լառաջ մղում ընթերցողին, առանց որ և է տաղտկութիւն պատճառելու Գոնէ ես մէկ օրու մէջ կարդացի ալդ քրտնաջան և ստարաշխատութիւնը և չիմացալ, թէ ինչպէս վերջացաւ: Պէտք է ասեմ սակայն, որ իմ բանն ուրիշ է: Աս ալդ գրքի մի ծալից մինչև միւսը վաղեցի, որ Հալոց գիրը գտնեմ, բալց վերջումն ստացալ մի ահագին, հալկական քիթ. սուս ու փուս տեղս նստեցի և սկսեցի ալս լօգւածը գրել ալդ տպաւորութեան տակ:

1

Պարոն Յարութիւնեանցը վերջ ի վերջու մեղ ալս նորութիւնն է չալտում, որ Դանիէլեան ասւած գրերը Դանիէլի հնարածը չէին, ալ չին հալկական գրերի մնացորդ: Կռապաշտ հալերը, ասում է, ունեցել են իրանց աղգալին գիրն ու գրականութիւնը, բալց քրիստոնէութեան մուտք գործելով ալդ գրականութիւնը կրօնի հետ դուրս է մղել, մոռացութեան տրել և անլատացել: Ալդ չին գրերիցն է ահա, որ պատահմամբ Դանիէլի ձեռքն է ընկել, և նա էլ տւել է հալերին: Ալս բանն ապացուցանելու համար նա, բացի իր սեփական հալեացքից և պատճառաբանութիւններից, բերում է և հետեւալ վեց վաստերը:—

ա. Տասներեքերորդ դարի Վարդան պատմաբան վարդապետն ասել է, թէ Դանիէլի մօտ եղած գրերը 22 էին և հնուց մնացած հալոց գրեր էին, Դրանց վրա Մեսրոպն ասելացրեց 14 դիր։

բ. Այդ գտնւած գրերի մասին Կորիւնն ասել է. «մանաւանդ զի և նշանագիրքն իսկ լալոց դպրութեանց թաղեալք և լարուցեալք զիպեցան»։ Էմինը Կորիւնի ալս ասածը թարգմանել է ալսպէս՝ «къ тому же надобно прибавить, что эти письма были забыты и найдены случайно, որ թարգմանի՛ պէտք է ալս էլ ասել, որ ալդ գրերը մոռացւել էին և գտնւել զիպածաբար»։ Պր. Յարութիւնեանցը սխալ է համարում Էմինի ալս թարգմանութիւնը, և ինքն ասում է՝ Կորիւնն ակնարկում է ալն հանդամանքը, որ հալոց հին ալուսքները մոռացւել էր՝ տեղի տալով ալոց դպրութեանց, ալսինքն ալոց գրերին և ապա կրկին լալտնել։ Պարոնի ալս բացատրութիւնը փոքր ինչ կամալական է. Կորիւնն ասում է. «Մանաւանդ որ ալդ նշանագրերը թաղւել էին ուրիշ դպրութիւններից, մէկ էլ լարութիւն առել»։ Այստեղ չկալ ոչ հալոց հին ալուսքներն ի, ոչ էլ ուրիշ դպրութիւնների և գրերի տեղի տալ, իթէ մեկնել հարկաւոր է, պէտք է ալսպէս մեկնել, ինչպէս Վարդան պատմագիրն է ասել ալդ միւնուոնը իր խօսքերով. նա ասում է ալդ նշանագրերի մասին... «որ վասն ոչ պարզելուն զընդարձակութիւն լեզվիս, անհոգացեալ եղև խռաջնոցն»։ Այս նշանակում է, թէ ալդ գրերը ոչ թէ դուրս էին մղւել ուրիշ գրերից և դպրութիւններից, ալ պակասաւոր լինելով՝ պէտք չէին եկել ոչ մի դպրութեան համար և թաղւել էին։ Այս հեղինակների ասածի և պ. Յարութիւնեանցի մեկնութեան մէջ ալն զանազանութիւնը կալ, որ ոչ Կորիւն և ոչ ուրիշները չեն ենթադրում, որ Դանիէլեան նշանագրերով որ և է գրականութիւն լինի եղած, իսկ պարոնը ալնպէս է բացատրում, որ կարող լինի չեղած տեղից հին գրականութիւն հանել...

գ. Ագաթանգեղոսն ասում է, որ թէ Գրիգորի և թէ Կոստերի ասածները Տրդատի զպիւրները նշանագրում էին և թաղաւորի առջև կարդում։ Այստեղ էլ «նշանագիր» բառի համար վկայութիւն է բերում 20 տեղից, ուր ալդ բառը գործ է ածւած տառերի մօտով, թէ և կարող էր ասելի քան քառասուն տեղից էլ վկայութիւն բերել, որ դա գործ է ածւել և ոչ-տառերի նշանակութեամբ, ալ առհասարակ նշանների, լինին գաղափարագիր, բեռնագիր, թէ եղիպտական ու չինական գրեր, Բաց պարոնին պէտք է, որ անպատճառ գրանք տառեր լինին եղած, որպէս զի կարողանալ ապացուցանել մի չեղած երևութ. Մի բան միայն ալստեղ դժարացնում է հեղինակին։ Այդ նշանագրերը կարող էին տառեր լինել և ոչ թէ ուրիշ բան, բաց ով կարող է ասել, թէ դրանք հալերէն էին։ Սրա համար իսկույն բերում է նտեկալ փաստը—

դ. Տասներեքերորդ դարում անցեալը գուշակող Վարդան պատմագիրն ահա ինչ է ասում. «թէ հնումն իրաւ հալերէն գրեր են եղել, ալդ

բաճը հաստատեց լեռն թագաւորի ժամանակը, երբ գտնւեցան հալ կռապաշտ թագաւորների դրամներ հալերէն գրով գրոշմած: (Եւնչ գրոշմած և ում անուն): Սրանից հետեցնում է պ. Բարութիւնեանցը, թէ ապա ուրեմն Տրդատի գլխիւնները հալ գրերով էին գրում իսկ Ագաթանգեղոսը, իսկ Գրիգոր լուսաւորիչը, իսկ Տրդատն ինքը, դրանք ինչ գրով էին գրում...

Ե. Հալը ինչիջեանը պատմում է, որ ինքը անգլիական դեսպանի մօտ հարիւրաւոր արծաթի դրամներ է տեսել, շատ հին հալական գրերով (հ, տ, պ, կ, ճ, և այլն): Բայց մէջերումը ձալնաւոր չը գտնելով չի կարողացել կարդալ: Հապա «ալը ծա ատուածն» ինչպէս էր կարողանում կարդալ հ. ինչիջեանը:

Այս բոլոր փաստերը բաւական ազդու և զօրաւոր ապացոյցներ համարելով՝ որ նոյն իսկ Տրդատի ժամանակ հալերէն գիր ու գրականութիւն կար, որանց ումն առաւել ևս սաստկացնելու համար բերում է հետեւեալ վեցերորդ փաստը, որ մի հրաշալի գիւտ է:

Գ. Ալդ գիւտն անողը Փիլիստրատոս անունով մի պատմաբան է, որ ապրելիս է եղել Տրդատից էլ շատ առաջ: Այս մարդը իր մի աշխատութեան մէջ ասել է—«պատմում են, որ մէկ անգամ Պամփիլիայում բռնել է մի լուրագ, շինքին մի ոսկի մանեակ կապւած, իսկ ալդ մանեակի վրայ գրւած է եղել հալերէն տառերով—հետեւալը—«Արշակ թագաւոր Նիրահալ աստուծուն: Այստեղ աճում է ալդ լուրագի պատմութիւնը, նրա հոտաւութիւնը, Աղլակի մօտ ընկնիլը, նրանից փախչիլը: Մարդ իմանալ է կարողացել կարդալ ալդ ինչիջեանի համար անվերծանելի գիրը:

Սրանք են ահա հեղինակի ալն հաստատուն սիւները որոնց վրայ կառուցել է իր չորսհարիւր տարեկանի աշխատութիւնը: Ինքը հիշում է իր բերած փաստերից և ոգևորում, որ՝ ուղիղն ասած՝ մեծ պատիւ է բերում իրան՝ իբրեւ մի անմեղ և անկեղծ ազգասիրի: Կարծես մոքումն ասում է.— Ես ձեզ ցոյց կը տամ, ում գերմանացի ինքնահաւան պրոֆեսորներ, որ իմ ազգը մեծ ազգ է, և մինչդեռ դուք չը գիտէիք ձեր կալըաս շինելը, մենք հալերս Սոկրատի և Արիստոտէլի հետ էինք գլուխ գլխի խօսում: Պէտք է ալս էլ ասել, որ եթէ գիրքն ալ տեղեկեցիան չունենար, հեղինակը չէր էլ պատկերի ամբողջ մրցանակով, որովհետեւ ալդ պատկազրութեան համար էլ կալ հաս ու չհասի ինչոր:

2

Հիմա գանք մերն ասնք, թէկուզ դրա համար մեր գլխին փչէ պսակ դնեն, որ իմ կարծիքով աւելի փառաւոր է:

Այս տեսակ խնդիրները իսկապէս շատ գիւրջն կերպով լուծելու խնդիրներ են, միայն տարաբախտաբար մեղանում սովոր են պահանջելու իրական ապացոյց, ականատես վկայ, ինչպէս ալդ պահանջում են հաշ-

տարար դատաւորները, կան խնդիրներ, որոնց համար պէտք է պահանջել վկաներ, ալ եթէ լինին էլ, դրանք մերժելի են իբրեւ սուտ վկաներ մի սուտ և չեղած բան իբրեւ եղած և կատարած բան հաստատելու համար կոչւած: Եթէ մենք մեր հին կեանքի վրայ նայելու լինինք մեր պատմաբանների ասածի վրայ հիմնւելով առանց կանխապէս արդ ասածները անաչառ կրիտիկայի բովից անց կացնելու, շատ անգամ բոլորովին կը մոլորւինք և կը սխալւինք: Ոչինչ լիմար բան չը կալ քան չեղած բանի համար պատճառ փնտրելը, թէ ինչու է եղել և ինչ նպատակով: Քանի քանի ալալիսի բաներ կան մեր թէ գրականութեան և թէ կեանքի մէջ: Սուան ու ճշմարտը որոշելու համար մեզ առաջնորդ պիտի ունենանք տիեզերական օրէնքը, ինչ որ համաձայն է արդ օրէնքին, նա սուտ է, թէկուզ միլիոնաւոր վկաններ լինին: Այս է ահա մեր տեսակէտը և այս տեսակէտով էլ պիտի մօտենանք մեր ձեռք առած խնդրին:

Սկսենք հետիւցը և դէպի դժւարը գնանք:

Ինչ էր Դանիէլի գտածը, արդեօք մի մատենան հին հայերէնով գրւած, թէ մի ալբուրն՝ որոյ թւով բաղկացած: Եթէ լինէր մի մատենան հայերէն, բայց ծանօթ տառերով գրւած, օրինակ պարսկական, ասորական կամ լուծակաւ, արդար ծանօթ հայագէտը աւելի դիւրութեամբ կը կարդար նոյն մատենան, չի եթէ գրւած լինէր մուսուլման, անլատացած կամ վերջապէս նոր հնարած գլուխ, դա նոյն իսկ հալի համար կը լինէր մի տեսակ անընթեռնելի ծածկագրութիւն, որի բանալին դեռ պիտի գտնէր, որ ապա թէ կարողանար կարդալ, խկիթէ լինէր մի տեսակ ալբ ու բն, ոչ ոք կարող չէր դրա ոչ բանալին գտնել և ոչ իմանալ, թէ ինչ լեզուի գրեր են դրանք, քանի որ դրանք պաշտօնական նշաններ են, բառ չեն, որ կարդալով իմանան, թէ նա ինչերէն է: Ալ խնդիր է, եթէ արդ ալբուրնը իր հետ ունենար և բանալին, ալբինքն մի ծանօթ լեզուով բացատրւած լինէր, թէ ո՞ր գիրը ինչ ձայնի նշան է: Բայց կարող է արդեօք պատահել, որ գրականութիւնից ոչ մի հետք չը մնալ, թէկուզ մի կտոր, մի ալ գրքի կազմից կպած, բայց մնալ արդ մատենագրութեան ալբուրնը, ալն էլ մի հատ միայն: Այս խնդիրն ահա ալս կերպ արծարծելով մենք խորհնացու վկայութիւնը և միւսներինն էլ գտնում ենք շատ բնական և ուղիղ, և արդ ալն է, որ Դանիէլը կամ ինքն իրանից, կամ մի հալի առաջարկութեամբ ասորական գրերը ձևադիտելով կատկացրել էր հայերին, ասելով՝ «եթէ կամենում էք ձեր սեփական գրերն ունենալ համեցէք տարէք», բոլորովին ալնալէս, ինչպէս Մեսրոպն արաւ վրացոց համար: Այս լուրը թագաւորի ականջն է ընկնում, նա էլ իմաց է տալիս կաթողիկոսին և Մեսրոպին. ուղարկում են Վահրիճ անուշով մի ճարտարամետ մարդ, որ Դանիէլից սովորում է արդ գրերի ձայները և նրանց կապակցելու եղանակը և բերում ու սովորեցնում է Մեսրոպին: Արդ օրից սկսում են արդ գրերով բան գրել կամ թարգմանել, որ

սկզբումը Մաշտոցը կը լինէր անշուշտ, որի մէջ էր ամփոփւած ծիսակատարութիւնը և ժամերգութիւնը, և նոյն գիրքն էլ սկսում են աւանդել ուսումնարաններում: Այդ ուսումնարանում մենակ մանուկներ չէին կարգացնում, ալլ արդէն ասորագէտ տիրացուներին և քահանաներին, որոնց համար մի առանձին զժարութիւն չը կար ընդամենը մի գիրք սովորելու և նոյն իսկ անգիր անելու գլխէ գլուխ:

Այս Դանիէլեան շրջանի մասին մեր ականատես պատմիչները արհամարհանքով են խօսում, որոշ կերպով չեն ասում, թէ որքան ժամանակ տեկց, Ձեռն ուղում ուղղակի խոստովանել, որ ալդ գրերը ինքը Դանիէլն էր շինել: Այս հանգամանքներն ալն են ցոյց տալիս միայն, որ դրանց ժամանակ ասորիներն ատելի էին դարձել հալերի աչքումը, շարունակ կուլ ունէին միմեանց հետ, հալերը նրանց դուրս էին մղում իրանց եկեղեցիներից, հացի խնդիր կար մէջ տեղը, Նրանք էլ մատնութիւններ էին անում, լսելու տակում էին կաթողիկոսական գահը: Բաւական է միայն վիշել Սուրմակի, Բրքիշուի և Շմուէլի վարմունքը ալդ ժամանակի մասին մի որոշ դադափար կազմելու համար: Հալերը քաղաքականապէս կախումն ունենալով պարսիկներից, հոգեորապէս և մտաւորապէս էլ ասորիներից ունէին կախումն: Յուս ունէին, որ թէ մէկից և թէ միւսից կաղաւթն լոյների օգնութեամբ: Այս պատճառով էլ երեսները շրջեցին ասորիներից և լոյներին դիմեցին: Թողին Նդեսիւան, որ իրանց միակ ուսումնավարն էր և քաշեցին դէպի Աղէքսանդրիա: Ասորա-հալական շարաքերութեան պէս եղաւ և հալա-վրացական շարաքերութիւնը: Ինչ որ էին ասորիները մեզ համար, նոյնը եղանք և մենք վրացոց համար: Ասորիներից ճշուամ էինք, իսկ վրացիներին ճշում, մէկի ջիգրը միւսից էինք հանում: Այսպէս է կեանքի օրէնքը, ինչ պէտք է անես: Ջարմանալի չէ ուրեմն, որ վրացիքն էլ Մեսրոպին չեն համարում իրանց գիր տուող, ասում են՝ մենք շատ վաղուց ունեցել ենք ալդ գիրը և իրանց ալդ կարծիքը հիմնում են դարձեալ—իբր թէ գտնւած—հին դրամների վրայ: Հալոց գրի հեղինակը վրացիներին չի ուղում արժանացնել ալդ փառքին, բաց ուղում է, որ ականատես ասորիները մեզ իր ուղած փառքին արժանացնեն:

Այսպէս ահա՝ բնական և քաղաքական հանգամանքները մտաւորապէս կշռելով, մենք գտնում ենք, որ Դանիէլի գիր տալը հալերին՝ անժխտելի է, իսկ ալդ գրերի հետ կապել կարելի չէ մի չհղած և չը լուած գրականութիւն:

3

Գրականութիւնը մի ճրագ է, մի լուս. ուր որ նա վառւի, ճառագալթներ կարձակէ իւր շորս կողմը, Հալերը, որ միշտ շարաքերութիւն են ունեցել գրականութիւն ունեցող հիթանոս ազգերի հետ, եթէ գրականութիւն

անկարելի բան է, որ ալդ ճարտարութեանը հասած մի ժողովուրդ գիր և գրականութիւն չունենար:

Երբ որ մի ժողովրդի մտաւոր զարգացումը հասնում է գիտակցարար շինելու և ստեղծելու աստիճանին, դուրս գալով բնազդամբ ապրելու շրջանից, աշխատեալ նա մննակ մի բան չի գտնում, ալ շատ բան, մի գիւտը հնչատցնում է գտնել մի ուրիշ գիւտ, սա էլ մի ուրիշը: Ամեն ոք սկսում է կատարելագործել իր ունեցածը՝ երկրագործն իր վար ու ցանքսը, ալգեգործն իր տունին ու ծառը, արհեստաւորն իր գործն ու գործիքը, վաճառականն իր առն ու տուրը, գրողն իր գիրն ու գրիչը, մէկ խօսքով երկրի կուլտուրան աճում, զարգանում, բարեփոխւում և կատարելագործւում է իր մասերի մէջ՝ ներդաշնակութիւն պահելով բնական կարգով: Պատահում է, ալն, որ երբեմն նրա ողու ալ կամ ալն չատկութիւնը գերակշիւ է հանդիսանում միւս չատկութիւնների վրայ, մի բան անհամեմատ աւելի է ծաղկում, քան միւս բան, բայց դա լինում է ժամանակաւոր, առժամանակ. ներդաշնակութեան օրէնքը միշտ ձգտում է հաւասարակշռութիւն ձգել խելքի և երեւակութեան ու կամակամեութեան ուստիւնների ու թուիչքների մէջ: Աճող երկխալի խօսքն ու քալը իրար հաւասարակշռում են, հոգու և մարմնի շարժումները միմեանց հաւասարադօր են: Այս երեւթն ենք նկատում ահա ինքն ուր ունի զարգացող մի ժողովրդի մէջ:

4

Արդ ինչ ունինք մեր աշխարհում, որպիսի հալկական ճարտարութիւն, որոնց վրայ նախելով՝ ասէինք—«Այս բանն ունեցողը գիր չունենալ չէր կարող»: Սրա հակառակ շատ բան ենք գտնում ու չը գտնում, և սրտի խորքից հառաչամ, թէ «Այս բանը չունեցողը և ունեցողը գիր ունենալ չէր կարող»:

Ինձ կը պատասխանեն, թէ մեր հին աշխարհում գտնւում են բեռնագիր արձաններ: Շատ ուրախ եմ: Բայց ինչու ալդ արձանները բեռնագրող հալերը չը տառագրել են և ուրիշ արձաններ: Եթէ չը կան տառագրած արձաններ, ալդ ոչ միայն ցուց է տալիս, որ հալերը իւրահար տառեր չունէին, ալ ալն էլ է ապացուցանում, որ բեռնագիր արձանները հալի ձեռքի գործեր չեն, ալ կամ բոլորովին օտար, կամ պատէրով շինած օտարի ձեռքով: Հալերն արձանագործութեան և արձանագրութեան ալնքան անհմուտ էին, ալնքան դուրկ ամեն ալդ տեսակ ճարտարութիւնից, որ նոյն իսկ մեր գրերը գտնւելուց չեսու էլ մենք երկար ժամանակ չունեցանք ոչ արձանագործութիւն և ոչ արձանագրութիւն: Ինքը Մեսրոպը գրչութեան արեստին հմուտ չէր: Լաւ գրելու արհեստն էլ մի ջոկ բան էր, ինչ որ գրէին, պէտք է արտագրել տալին նոյն իսկ չ է:

վարպետներին: Այս էր պատճառը, որ շատերը միմիայն կարողալ գիտէին
առանց գրել իմանալու և շատերն էլ միայն գրել, առանց կարողալ իմա-
նալու: Գրելը նիւթի—մագաղաթի—թանգութեան և սակաւութեան պատ-
ճառով էլ դիւրամատչելի չէր ամենին:

Միակ ճարտարապետական շէնքը, որի փլատակներն ալօր էլ
երևում են, այդ Տրդատի հովանոցն է: Սա ինքս նշմարել եմ նրա թափ-
թըփած քարերի վրայ լուսական գրերի հետք, և հէնց ինքը շէնքն էլ
լուսական գործ է և ոչ հալի: շինւած է պատւէրով, լոյն վարպետ-
ների ձեռքով: Եթէ Տրդատի դպիրները, այնքան ճարտար էին հալագրու-
թեան մէջ, որ մարդկանց խօսակցութիւնը խկոյն գրել էին առնում ծած-
կաբար, որ թագաւորին ցոյց տան, ինչո՞ւ այդ մարդիկը իրանց այդ հրա-
շալի շնորքը չէին ցոյց տալիս և Տրդատի հովանոցի վրայ մի երկու բան
գրել տալով նրա սրբատաշ քարերի վրայ:

Ամեն ինչ, որ հալոց անւանեալ աշխարհումն է գտնւում, այդ չի
նշանակել, որ անպատճառ հէնց հալինն էլ պէտք է լինի նա: Այդ այդ-
պէս կը լինէր, եթէ Հալաստանը մի կուսական երկիր լինէր, հալն այդ
հողի վրայ լինէր ստեղծւած և ապրած, առանց տեղի տալու օտար հո-
սանքի: Կար ժամանակ, որ հէնց այդպէս էլ հաւատում էին մեր առաջ-
նակարգ դպիրները, բայց ալօր մի երկիր և ազգ ուսումնասիրելու հա-
մար կալ բոլորովին ալ մեթօդ: Ալօր այդ երկրումը շատ խօսք և բառեր
կան, շատ աշխարհագրական անուններ, որոնք իրանց կազմութեամբ
մատնում են իրանց և ցոյց տալիս, որ հակական ծագումն չունին, ալ
մի դուրս մղւած կամ անցած գնացած և կամ հալի հետ ի մի ձուլւած
ազգի: Սև ինչ ֆէաս ունի, որ այսպէս լինի: Միթէ դրանով մերհալեանա-
սիրութիւնը կը պակսի: Սա կարծում եմ ընդհակառակը: Երբ ես մտա-
ծում եմ, որ իմ ազգը մի զառամած և իր դերը կատարած պրծած ազգ չէ,
ալ նոր, թարմ, ջահէլ, ես ուրախանում եմ անսահման ուրախութեամբ:
Ով որ երևակալում է նրա անցեալը, ես երևակալում եմ նրա ապագայ
հսկալական քաղերը: Այո՛, մի օր պիտի ջախջախին Արտաշատի դարա-
ւոր կապանքները և նրա անեղ ձաշից պիտի թնդան ու որոտան Հալաս-
տանի լեռներն ու ձորերը և նոր հողի ու նոր կեանք պիտի փչւի քարացած
աշխարհի սրտում:

Ծ

Գիր և գրականութիւն ունենալու մի խոշոր պատճառաբանութիւնն
էլ այն են բերում, թէ՛ դրոց լեզւի ծաղկիլը հինգերորդ դարում այնպիսի
մի հսկալական գործ է, որ ինքն իրան ցոյց է տալիս, որ հալերն ունեցել
են ազգային ճոխ գրականութիւն, եթէ ոչ, ինչպէս կարող էին թարգմա-
նել Աստածաշունչը, որ թագուհի թարգմանութեանց է համարւում, և

զանազան փիլիսոփայական գրաւածներ ևս: Այս կարծիքի մարդիկը շատ վսեմ ոճով են խօսում, զանազան բարձր ածականներ տալով առաջին շրջանի մատենագրութեանը, որով և զինաթափ են անում ընթերցողին և նախապաշարում:

Մի ազգ կարող է շատ ճոխ լեզու ունենալ, առանց գիր ունենալու, և ընդհակառակը՝ գիր ունենալ, առանց ճոխ լեզւի: Նթէ փիւնիկեցիք, եգիպտացիք և չինացիք գիր ունէին, իսկ հալերն ու պարսիկները՝ ոչ, ալդ դեռ ապացուց չէ, որ նրանց լեզուն ճոխ էր, իսկ հալերինն աղքատ: Անհատներ կան, որ շատ ճոխ լեզու ունին, իսկ խելք ասածիցդ և ոչ մի մօխալ: Նշանաւոր մաթեմատիկոսների լեզուն անհամեմատ աղքատ է, քան թէ նշանաւոր բանաստեղծներինը, Լան ազգեր, որ աւելի բանաստեղծ են, կան, որ աւելի մաթեմատիկոս, հաշուող, կշռող, գործնական, սրամիտ, աչքաբաց, հնարող: Նրկիրը, կլիման, պարապմունքը, ցեղական լատկութիւնը մէկին ալ հոգեկան լատկութիւններ է տալիս, միւսին՝ ալ: Մէկին սուր լեզու է տալիս, միւսին սուր միտք: Մէկին աւազակ է շինում, միւսին տալիս է խաղաղ կեանք: Մէկին սարէսար և ծովէծով է ձգում, միւսին տալիս նստակեաց կեանք և ալն: Հալերը չունէին գիր և գրականութիւն, բալց ունէին շատ ճարտար և ճոխ լեզու: ունէին ամենահարուստ բանաւոր գրականութիւն: Ոչ մի քրիստոնեակ ազգ չունի ոչ մեր Շարականը և ոչ մեր Նարեկը, երկու զուտ բանաստեղծական հրաշագործութեան և ճոխ լեզւի ու երեսակալութեան արգասիք: Այս դնենք կշռի մէկ նժարումը և դառնանք միւս նժարին:

Սուրբ գրքի լեզուն մի ժողովրդական և աղքատութեան չափ մի պարզ լեզու է: Քրիստոսի տաժ քարոզները ժողովրդին, իրանց պարզութեամբն է, որ և րկնալին են դառնում: Գաւթի սաղմսը զլսէ ի զուլս մի հովերգութիւն է: Նա իր թագաւորական զահի վրա էլ իր հօր ոչ խաբներն արածացնող պարզ հովիւն է: Այս պարզ նահապետական կեանքից հալերը շատ և շատ բարձր էին կանգնած իրանց լեզուով: Մեր բանաւոր երգերը հատուկոր բաներ չէին, ալ նրանցից ամեն մէկը արկածներով լիքը մի վէպ էր, և եօթն օր եօթը գիշեր էր տեսւմ դրանցից ամեն մէկը ծալէ ի ծալր ասելու, պատմելու և երգելու համար: Այդ մարդիկն ունէին առասպելական վիշդութիւն, մէկ մէկ մատենադարան էր դրանց գլուխը, որոնց մէջ ամբարւած էին պահուած ազգի աւանդութիւնները: Գրանք հատ ու կոտոր մարդիկ չէին, ալ ալդ պարապմունքն ունէին ամբողջ գիւղերով, որոնց հետքերը դեռ մինչև ալսօր էլ կան, թէ և լեզուն փոխւած: Ուրեմն ի՞նչ դժւարութիւն կարող էր լաւաջ գալ սուրբ գիրքն ալսպիսի մի լեզուով թալգմանելու համար, մինչդեռ ալսօր իսկ աւետարանի տարածողները ոչինչ դժւարութեան չեն հանդիպում աւետարանը թարգմանելիս կիսավալերնի և կիսակիրթ ազգերի լեզուով:

Այն դժարութիւնը, որ այս առիթով չառաջ են բերում մեր պատմաբանները, և նոյն իսկ Խորենացին, որ ասում է, «Քանզի անգէտք էին մերում արւեստի, ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանիւր», այս խօսքը մեզ համար այն է պարզում այսօր, որ Մեսրոպն ու Սահակը արւեստաւոր լեզուով չէին թարգմանում, այլ բուն ժողովրդական, բուն հայերէն: Գրոց լեզւի արւեստաւորութիւնը, այսինքն բուն հայերէնից տարբերող նրա քերականութիւնը կրտսեր աշակերտները մտցրին, բայց այդ արւեստաւոր լեզուն չը տեսան ոչ Սահակը և ոչ էլ Մեսրոպը: Գրոց լեզուն այս արւեստովն է, որ չլացնում է շատերի աչքը, որ դառնում է մի հրակալական բուրգ շատերի համար, և չեն կարողանում ըմբռնել, որ այդ բուրգը կոխածոյ քարերի մի կոտ է և զուրկ ազգային լեզւի բնական կենդանութիւնից, որ դա մեռած էր նոյն իսկ իր ծնած ժամանակ:

Կրտսեր թարգմանիչների մէջ ամենից երեւելի հանդիսացողը, ամենից շատ աշխատողը և ամենից շատ ապրողը Մովսէս Խորենացին է: Շատերը և Չամչեանն էլ՝ կարծում են, որ Մովսէսը սուրբ գրքի թարգմանութեանը մասնակցած չէ: Բայց դա խոշոր սխալ է: Հապա ո՞վ պիտի կատարելագործէր՝ իր ասելով՝ «ի բազում մասանց թերացեալ գործը», քանի որ հէնց դրա համար էլ ուղարկել էին նրան Աղէքսադրիա, «ի լեզու պանծալի, ի ստուգ լօղանալ ճեմարանին վերաբանութեան»: Մէկ տեղ էլ ինքը քննեցնում է Սահակ Բագրատունուն, թէ ինքը «այր մի է ծերացեալ և թարգմանութեանց պարապեալ»:

Երևակայեց մեզ, որ Մովսէսը՝ նախ քան բարձր ուսման գնալը՝ ոչ միայն քաջ հմուտ էր իր մալրնի լեզւին և իր վարդապետների բոլոր գիտութիւնը սեփականած, այլ և անհատապէս օժտած վառ երևակալութեամբ և բանաստեղծ բնութեան չափով ձիրքերով, որով նա ամփոփած էր իր մէջ մանկութիւնից լսած ժողովրդի բանաւոր գրականութիւնը: Այս մարդն ահա քաջ հմտանալով Աղէքսանդրիայի ճեմարանում այն ժամանակաւ ճարտասանական և հռետորական արւեստին, հանդէս եկաւ մեր նորածիլ գրականութեան մէջ մի բոլորովին նորաձև լեզուով, ստեղծեց մի բոլորովին նոր դպրոց, որի ազդեցութեանը ենթարկեց թէ ցալնժամ և թէ աշուհետեւ եղած դպրութեան լեզուն: Այս լեզուով ոչ ոք կարող չէր գրել, մինչև լաւ չըսովորէր այն արւեստը, որով գրած էր, և այդ բաւական չէր դեռ ևս, պէտք է գիտենար և նոյն իսկ լուսական լեզուն, որ աշուհետեւ ըմբռնէր նրա բառերի դասաւորութեան եղանակը և համաձայնութիւնը: Սրա համար էլ այդ լեզուն մնաց միայն այդ մէկ դարումն ամփոփած, սրբանալով սուրբ գրքով և դառնալով եկեղեցական լեզու: Աշուհետեւ ոչ ոք այլ ևս չը կարողացաւ այդ լեզուով գրել, բայց ինչ գրած էլ որ մօտաւորապէս չը նմանեց դրան, նա կորաւ իբրև անպէտք բան, իբրև գոհհիկ և անարեւոտ լեզուով գրած:

6

«Հալոց գրի» հեղինակի մի պատճառաբանութիւնն էլ հին հայերի չարաբերութիւն ունենալն է փիւնիկեցոց հետ, յետ մի անգիր ազգ չարաբերութիւն ունենալով զիր ունեցող ազգի հետ, վեր առնէր նրա գիրը, էլ աշխարհիս երեսին ոչ մի անգիր ազգ չէր լինիլ, Հին հայերի չարաբերութիւնը իրանցից լուսաւոր ազգերի հետ նոյնն էր, ինչ որ պատօստերի և չէրքէզների չարաբերութիւնն է մեզ հետ. ինչպէս սրանցից մէկը իր իւզն ու պանիրն է մեզ տալիս, միւսը՝ իր ձին ու եսկինջին, նոյնպէս էլ հայերը կարող էին իրանց խաղողն ու գինին և էջն ու ջորին տանել ի վաճառ, բայց հայերը չունէին թանգազին գորգեր և ծիրանի դործւած քներ:

Այս պատճառաբանութիւնն ալնքան թուլ է, որ սրա վրայ ես չեմ ուզում կանգ առնել, որովհետեւ շատ կերկարի, եթէ սկսեմ մի առ մի բացատրել ազգերի փոխադարձ չարաբերութեան դրական և բացասական կողմերը: Ալնքան միայն կասեմ, թէ ով որ ծանօթ է միայն տեսակափոխութեան թէօրիալին, նրա տւած վճիռները սխալ կը լինին, եթէ ծանօթ չէ նաև տեսակապահութեան թէօրիալին: Մտաւոր զարգացման մի աստիճանից միւսին անցնելը ոչ դիւրին և ոչ կարճ ժամանակի գործ է և կախումն ունի ամենազօրեղ ցնցումներից, ամենակենսական պահանջներից: Տաճիկն ու պարսիկն էլ պատ չարաբերութիւն ունին լուսաւորեալ Նւրոպալի հետ, բայց մնում են նոյնը, ինչ որ կան: Հինը չը քաղքալած՝ նորը նրա տեղը բռնել կարող չէ: Հին հայերը գիր ու գրականութիւն ունենալու ոչ պահանջ ունէին և ոչ նախապատրաստութիւն: Այդ հայերի համար է, որ Խորենացին ասում է—«Այլ ինձ թուի, որպէս ալքմ՝ և առ հինսն Հայաստանեայց լեալ անսիրելութիւն իմաստութեան և երգարանաց բանատրաց, վասնորոյ աւելորդ է մեզ և այլ չաղաղս անբանից արանց թուլամտաց վարենեաց ճառել»:

Նս կը մնամ մեր հանճարաւոր քերթողահօր համախօս ու համակարծիք ծառան ամենախոնարհ հպատակութեամբ, մինչև աւելի համոզեցուցիչ փաստերով չապացուցանեն, որ հեթանոս հայերն ունեցել են իրանց ազգալին գիրն ու գրականութիւնը: Իսկ իմ ընթերցողներից կը խնդրեմ, որ իմ այս գրածքը քննադատութիւն չը համարեն: Ես չեմ քննադատել պ. Յարութիւնեանցի գիրքն ամբողջապէս, այլ միայն նրա տենդենցիան, յայտնեմ ան ձգտումը, որով նա ուզում է հաստատել, որ հին հայերը գիր ու գրականութիւն են ունեցել: